

УДК 655.58

М.Я. Левицька

**ПУБЛІКАЦІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА У
“ЛІТЕРАТУРНО–НАУКОВОМУ ВІСНИКУ”**

Володимир Михайлович Гнатюк (1871–1926) належить до славетної плеяди тих українських науковців, енциклопедистів-подвижників кінця ХІХ – початку ХХ ст., без творчої спадщини яких не можна уявити нашої духовності. Першокласний фольклорист і етнограф, історик, літературознавець і мовознавець, талановитий публіцист, перекладач, секретар НТШ у Львові та редактор “Літературно-Наукового Вісника”, директор видавництва “Українсько-Руська Видавнича Спілка”, член-кореспондент Петербурзької академії наук, член багатьох німецьких і чеських товариств, почесний член Етнографічного українського товариства, академік Академії наук УРСР (з 1924 р.), учень і соратник Івана Франка, друг і порадник багатьох українських письменників – ось та багатогранність, з якою у культурно-громадському та науковому житті України виступає ця феноменальна постать.

Доробок Гнатюка-вченого величезний: понад 300 назв монографій, статей, нарисів, рецензій і т.д. Переважна більшість з них не втратила своєї наукової вартості і сьогодні. Багато з того, що створив Гнатюк, нашими сучасниками ще не вивчене. Гнатюк як історик, мовознавець і літературознавець, критик, редактор і видавець чекає своїх дослідників.

Як довголітній редактор “Літературно-Наукового Вісника” та видань “Українсько-Руської Видавничої Спілки”, В. Гнатюк був дуже популярним у наукових і літературних колах усієї України. В його обов’язки (члена редколегії) входило редагування журналу, написання оригінальних публікацій і перекладів, читання однієї коректури, ведення хроніки і листування з письменниками.

Від 1898 р. і до кінця життя Гнатюк незмінно тримав у полі зору всю світову (насамперед слов’янську) періодику, яка присвячувала українцям статті, замітки, згадки. Як секретар Видавничої Спілки, Гнатюк складає і подає на розгляд дирекції план її видань. Разом з Іваном Франком він широко відкриває двері

для публікацій у ЛНВ М. Коцюбинському, Лесі Українці, Л. Мартовичу, В. Стефанику, А. Тесленку. Упорядковує та редагує видання “Народні казки”, народні новели. В інших видавництвах за його редакцією виходять народні байки для дітей, збірник легенд “Як повстав світ”, колядки, шедрівки, народні думи та чумацькі пісні.

Саме робота на посаді редактора “Літературно-Наукового Вістника” вимагала від Гнатюка звернутися до мовознавчих досліджень задля унормування української літературної мови, вирішення питань її правопису.

У той час українська мова пройшла черговий столітній шлях свого розвитку в художній літературі, освоїла царину публіцистики й почала успішно розвиватися в науці. Однак тоді ще не існувало єдиної літературної норми з огляду на історичне розмежування українських земель, через відсутність безперервності свого державотворення. Становлення української літературної мови початку ХХ ст. відбувалося за названих суспільно-політичних умов, які спричинили варіативність її функціонування у 20–30-х роках на різних теренах України. Якщо сьогодні ми говоримо про два нормативні варіанти [1, с.23; 3, с.15; 4, с.124], то свого часу Іван Огієнко (публікації в часописі “Рідна школа”, 1933 р.), спираючись на огляди тогочасних україномовних галицьких, угорських, підкарпатських, американських періодичних видань, твердив, що всі вони мають до певної міри свою окрему літературну мову. До нормативної лексики західного регіону входило чимало діалектних слів – “все рівняємось на “матірню” мову рідних Кобиляк”, – які робили публікації не завжди зрозумілими для загалу українців, а “досить значний літературний дорібок (*Галичини – М.Л.*)... мало придатний поза Галичиною”. Якщо існування діалектизмів у побутовому спілкуванні, “в галицькій розговорній мові інтелігентських кругів” і творах художньої літератури приймалося, бо було зумовлене їх функціональним призначенням, то до діалектних слів у мові вчених, діячів науки, культури, мистецтва, зокрема в друкованих працях, життя ставило жорсткі вимоги. Кожен з науковців, працюючи в певній галузі знань, через свої виступи в періодичних виданнях безпосередньо впливав на літературномовний процес, рівень якого Іван Огієнко вважав показником розвитку нації.

Обіймаючи посаду редактора “Літературно-Наукового Вістника” та генерального секретаря НТШ з 1898 до 1926 р. під

час головування у Товаристві М. Грушевського (1897–1913), С. Томашівського (1913–1918), К. Студинського (1925–1932), В. Гнатюк опрацьовує, редагує та публікує в “Літературно-Науковому Вістнику” архівні документи, фіксує окремі факти та цілі жигтеписи кандидатів і членів товариства, історію НТШ, рецензує наукові та науково-популярні видання. Важливим є те, що такі дослідження робить Гнатюк–сучасник та учасник подій у НТШ, який оцінює їх у загальному світі розвитку суспільно-політичної ситуації на теренах України (у багатьох рецензіях він оцінював не тільки зміст, й мовне оформлення творів), рецензує також видання зі східної та південної України. Деякі його статті публікуються в періодиці радянської України.

У процесі редагування Гнатюк відкидав усе, що не сприяло виробленню єдиних літературних норм, орієнтувало читача на вузькодіалектні форми і вирази, було результатом низької мовної культури окремих авторів і дописувачів вісника. Ще у 1903 р. за допомогою його “Літературно-Науковий Вістник” надрукував редакційні статті “В справі нашої народної мови” та “В справі редакційних поправок”. У цей період маємо публікації Гнатюка щодо мовних огріхів і неточностей, яких допускалися (зокрема О. Кольбрег у праці “Покуття”), стосовно засмічення словами-покручами та неокочирними зворотами поезій В. Курила та І. Луцика. Високі вимоги були у Гнатюка до мови наукових розвідок фольклорно-етнографічних записів і художніх творів.

Гнатюк-редактор наголошував, що усталення правопису залежить від усталення літературної мови, що правописні питання дуже серйозні і заслуговують якнайпильнішої уваги всієї культурної громадськості України, що правописом нам треба дорожити, як це роблять інші народи. Він радив, щоби спочатку в питаннях орфографії дійшли згоди тогочасні мовознавчі наукові товариства й редакції їхніх друкованих органів.

Учений виступав також проти загострення полеміки навколо правописних проблем, щоби вона не була причиною розбрату в стані інтелігенції, а служила благородній справі культури і політики єднання населення Західної та Наддніпрянської України. Дослідження проблем українського мовознавства, розроблення питань літературної мовної норми та її діалектної основи, українського правопису зосереджені на сторінках “Літературно-Наукового Вістника” (1922–1923 рр.) у шістнадцяти статтях “У справі української правописи”, у публікації “В справі літературної

мови підкарпатських русинів”, а також у публікаціях за 1905–1908 рр. ” І ще раз про слово *nin*”, “Як писати займенник *ся* при дієсловах”, “Увага до слововживання терміну *Русь, Русин...*”, ”Сьогочасна правописна мова”, “Три питання нашого правопису”, “На правописні теми” та ін.

Гнатюк-редактор постійно стежив за правильним використанням корінної української лексики авторами періодичного видання, уважно й прискіпливо оцінював використання ними іншомовних слів і діалектизмів, вивчав та аналізував розвиток української мови, впливи інших мов та доцільність їх внесення до правописних норм. Про мовні недоліки читаємо: ”Ми подибуємо в таких писаннях: *попілу, виробництва папіру, біля Каніва, Бердичіва...* Не зробить похибки... селянин, а може зробити чужинець, або такий інтелігент, що говорить усе чужою... мовою і ще не обізнався з усіма законами української мови” [2, 1922, с.166]. Про недоцільність морфологічних запозичень: “ *Капітанша, кастилянша, султаниша* – се чисто московські форми. В українській мові іменники жіночого роду, що означають титули занять мужів, творяться: ...*міщанка, козачка, ... родичка, чарівниця, розлучниця, молодиця, ... дячиха, бондариха, ... швагрова*” [2, 1922, с.186].

У мові Гнатюка трапляються лексеми з говорів південно-західного наріччя, зокрема з наддністрянських говірок. Оскільки вчений вивчав та описував життєвий устрій і народну творчість (статті “Лірники”, “Народна пожива та спосіб приправи у Східній Галичині”, ”Кушнірство”, “Ткацтво...”), спостерігаємо використання діалектних слів з побутової лексики: *газда – господар, гердан – жіноча прикраса з бісеру, гралі – вила, гатки – підштанники, гугля – весільна накидка, гужевка – розпарена дерев'яна вітка, яку вживають для зв'язування, дараба – пліт на воді, жентиця – сироватка з овечого молока, камизоля – камізька, киттар – киттарик – безрукавка, куферок – скриня, обуття – взуття, опаска – запаска, парісті – паростки, пасторальний – пастуший, провадатор – провідник сліпого, пуделко – коробка, холошині – шматки з білого грубого полотна, фатьов – хустка молодій, тобівка – шкіряна торбина через плече, нарак-виці – вив'язані з вовни узорні манжети, куфенок – скриня.*

З лексики публіцистичних виступів В. Гнатюка виділяються діалектні слова, які після довгих заборон і несприйняття виборюють своє місце у нормативному складі мови ХХ ст.: *те-*

рен – територія, фундація – осередок, заснування, світлина – фотозафія, тестамент – заповіт, атентат – замах, блуд – помилка, вакації – канікули, опінія – громадська думка, припис – розпорядження.

Освітнянська лексика представлена низкою лексико-семантичних діалектизмів: *студіювати* – *вчитися*, *перейти (школу)* – *закінчити*, *скочити (третього класу)* – *перейти у третій клас*. Наприклад: “*Хто хоче поправно писати, той мусить **перейти** вищу школу, **простудіювати** народні говори і літературну мову, щоб змогти оцінити написане **поправно**” [2, 1922, с.174] (в 11-томному тлумачному словнику української мови *поправно* вважається рідко вживаним прислівником у значенні *правильно*).*

В активній лексиці Гнатюка знаходимо такі діалектизми загальнономовного вжитку: *поликати* – *ковтати*, *принос* – *подарунок*, *пожаданий* – *бажаний*, *морд* – *вбивство*, *мильно* – *помилково*, *капарний* – *жалюгідний*, *довірочний* – *конфіденційний*, *ділати* – *робити*, *даток* – *жертвування*, *вправді* – *справді*, *розслід* – *дослідження*. “*Мова і правопис не усталяються в жадній мірі загальним голосуванням, ані більшостями, лише незначним числом одиниць і розумом та науковими **розслідами**”*; “*середнє л звучить **вправді** відмінно від твердого*” [2, 1923, с.178].

У наукових мовознавчих статтях вченого використовуються загальнономовні слова, які сприймаються в тексті як діалектні з огляду на їх лексико-функціональне призначення та асоціативне співвіднесення щодо діапазону вживання: “*Співзвук Ф **дістався** до української мови з чужими словами*” (значення *дістатися* – діяти з труднощами до місця, добиратися надає змістові конкретизації шляхового простору, дороги). “*На західній території **приймився** він без труду: факт, фасоля, фунт*” (нормативне призначення *приймитися*, *прийнятися* – сільське господарство, тож відбувається асоціативне сприймання інформації через образ землі). Або: “*Галичани **пристали** до них (італійців – М.Л.) і передають сей знак Т: Атени, міт, катедра, театр, католик*”. “*Придніпрянці **кладуть** перед йотований звук*”. “*Тверде л **виступає** на початку та кінці слова*”. “*Середнє л **причиняє** багато клопоту*”. “*Всі говори **рівнорядні** супроти себе і всі у відповіднім проценті **причиняються** до богацтва й краси літературної мови*” [2, 1923, с.179].

Працюючи над розширенням лексичного запасу української літературної мови, В. Гнатюк шукає номінації нових зна-

ченневих відтінків певних слів. І як наслідок – на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”, “Записок НТШ” з’являються діалектні слова, які згодом набувають власне своїх, не синонімічних значень, збагачуючи лексику літературної мови: *согласовання – згідність, служіння – служба, слабування – слабкість, розположення – розклад, розвинення – розвій, розважування – розвага, запитання – запит, замирення – мир, дихання – віддих, буття – побут, марення – мрія, повернення – поворот, полювання – лови, посвідчення – свідоцтво, відношення – відносини, тужіння – туга.*

До питання творення слів в українській мові В. Гнатюк ставився дуже уважно і принципово. У своїй творчості він залучав новотвори з діалектних лексем. Якщо ж у мові діалектів потрібне поняття відсутнє – утворював за традиційними нормами, бо *“хто хоче творити нові слова, повинен перше простудіювати невичерпні скарби живої народної мови і то в усіх діалектах і говорах, не виключаючи й галицькі... повинен вивчити докладно всі закони мови”* [2, 1922, с.179]. Щоб збагатити словниковий запас і *“не потитися над його утворенням”*, учений пропонує урізноманітнити способи творення, але уникати чужотворень. Він закликає українців східних земель на сторінках друкованих видань дуже уважно ставитись до діалектів-русизмів, не допускати їх до словника літературної мови, пропонує українські відповідники: *вінтовка – рушниця, діктовка – диктант, забастовка – страйк, брошуровка – брошування, рисовка – рисунок. У текстах Гнатюка одночасно помічаємо діалектні слова-інновації грецького, німецького, угорського, польського, французького походження: ангажувати – задіювати, апель – заклик, атентат – замах, аранжер – розпорядник, вакації – канікули, вицофати – повернути назад, урльоп – відпустка, манускрипт – рукопис, хосен – користь, резон – підстава, резигнувати – відмовитися.*

“Не можна втягти до літературної мови ні звуків, ні форм, ні слів, ні фраз із поодиноких говорів без розбору і без особливої потреби, бо тоді треба би...зрезигнувати раз на все з думки про однастайність української мови”. Або: “В кожній літературній мові ...він (головний, основний говір – М.Л.) мусть резигнувати з тих своїх прикмет, чи засобів, що в інших говорах красні” [2, 1922, с.180].

Суспільно-політична лексика, якою користувався В. Гнатюк на сторінках періодичних видань, складає органічну частину

словника української мови кінця XIX – початку XX ст. За походженням це переважно іншомовні слова (*ретроград, шовінізм, пропагандист, лібералізм, сервілізм, мілітаризм, радикалізм, федералізм* тощо), семантика і вживання яких відповідає сучасним нормам. У мові Гнатюка знайшли своє відображення й активні для його часу процеси творення нових лексем, що мають загальноабстрактне або соціально осмислене значення: *теперішність, популярність, свободолюбність, культуризуватися, аристократизуватися, словачитися* та ін. Звичайно, не всі наукові погляди вченого витримали перевірку часом, з погляду лінгвістів XXI ст. вони відображають об'єктивний стан речей. Незмінними тут залишилися слова іншомовного походження, унормованими є національні номінації. У даному випадку варто говорити про життєвий вибір, що влаштовує нам час.

Дослідження мови Гнатюка, та її словникового складу, зокрема визначення місця діалектних слів в авторських статтях, є важливою складовою демонстрування наукових мовознавчих пошуків вченого та розвитку української мови взагалі на її певному історичному етапі.

Вивчення періодичних праць вченого й редактора Гнатюка дає підставу говорити про досконале володіння ним українською мовою і зразкове використання її словникового складу, про розуміння необхідності руху української лексики в просторі і часі, про вимогу бережливого ставлення до формування її норм з огляду на значення мови в житті кожної людини та нації взагалі, оскільки (за словами німецького лінгвіста Я.Грімма) – “ наша мова одночасно є наша історія.”

Різнопланова робота Гнатюка у видавничій галузі впливає на становлення тогочасних єдиних мовленнєвих норм спілкування української інтелігенції, науковців, педагогів не тільки у Галичині, але й за її межами, на формування суспільнополітичної лексики, яка становить основну прикмету публіцистичного стилю, лексики шкільної та вищої освіти, на літературознавчий і мовознавчий словниковий склад українців.

Значення діяльності В. Гнатюка як редактора, мовознавця, утверджувача єдиної норми української літературної мови переоцінити важко. Усі його опубліковані праці мали не лише прикладний характер певної наукової галузі, а й формували літературний словник української мови спочатку західного варіанту, потім – загальноукраїнського першої половини XX ст. Редак-

торська діяльність Гнатюка має важливе значення для становлення лексики сучасної української мови.

1. Бичко З. Діалектна лексика Опілля. Львів, 1997. 2. Гнатюк В. В справі української правописи // Літературно-Науковий Вістник, 1922, 1923. 3. Матвіас І. Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст. // Культура слова, 1996, № 48-49. 4. Роль Володимира Гнатюка у розвитку національної культури: Тези доповіді. Тернопіль, 1999. 5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900 – 1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1987.